

i pokoje ziemskie). Dalsza część dotyczy książąt i Rzeszy w późnym średniowieczu (akty, książę a stany krajowe, urzędnicy, kanclerz, rada; ludzie szkodliwi dla kraju; król, książęta elektorowie a Rzesza). Ostatnia część tomu drugiego przedstawia „kryzys i odnowę” (1450 - 1650), w szczególności: reformację prawa, reformę Rzeszy, Sąd Kameralny Rzeszy, ustawę karną Karola V, rozwój „dobrej policji”, walki religijne i pokoje).

Tom trzeci rozpoczyna się od historii absolutyzmu od 1650 r.: *usus modernus Pandectarum*, pokój westfalski i zmierzch Reichstagu, absolutyzm książęcy i stan, praktyka prawnicza i stan jurystów, doktryna prawa natury. Druga część tego tomu traktuje o epoce oświecenia do roku 1800 (kodyfikacje, państwo policyjne, przestępstwa i kary, prawo niemieckie, stara Rzesza a rewolucja francuska). Trzecia część tomu trzeciego obejmuje dzieje epoki mieszczańskiej w latach 1800 - 1880 (szkoła historyczna i pandektystyka, Związek Niemiecki i ruch konstytucyjny, uwolnienie chłopów i wolność rzemiosła, reforma i praktyka prawa, jedność prawa i mieszczańskie życie prawne). Czwarta część przedstawia epokę przemysłową od roku 1870 (BGB, państwo prawne i administracja, przedsiębiorstwa i spółdzielnie, praca i społeczne zabezpieczenie, od cesarstwa do republiki). Piątą część zatytułował Autor *Nasze stulecie*. Przedstawiono tu: republikę weimarską, trzecią Rzeszę, socjalistyczne państwo narodu niemieckiego czyli NRD, Republikę Federalną. Oczywiście każdy z rozdziałów zaopatrzone jest także i w tym tomie we wskazówki biograficzne, fragmenty źródeł i „wiadomości pogłębiające” (np. po rozdziale o Republice Federalnej podano wiadomości o obowiązującym w niej prawie małżeńskim).

Wszystkie tomy zawierają indeksy cytowanych źródeł oraz indeksy osób, rzeczy i autorów.

Należałoby życzyć, aby dzieło prof. Kroeschella stało się dostępne dla polskich historyków prawa, zwłaszcza specjalizujących się w powszechnej historii państwa i prawa.

IRENA MALINOWSKA-KWIATKOWSKA (Kraków)

Zakonodatel'nye akty russkogo gosudarstva vtoroj poloviny XVI — pervoj poloviny XVII veka. Kommentarii. Pod redakciej N. E. Nosova i V. M. Panejacka, w: *Zakonodatel'nye pamiatniki russkogo centralizovannogo gosudarstva XV - XVII vekov*, Akademia Nauk SSSR, Institut Istorii SSR Leningradskoe Otdelenie, Leningrad 1987, s. 264.

Wydawanie pomników rosyjskiego prawa okresu feudalizmu rozpoczęto w 1940 r. opublikowaniem tekstów *Ruskiej Prawdy*<sup>1</sup>. W zamyśle B. D. Grekova, twórcy koncepcji edycji, publikowane akty prawne opatrzone miały być szczegółowymi komentarzami przedstawiającymi zarówno okoliczności wydania poszczególnych przepisów prawnych, jak i wyjaśniającymi treść przepisów oraz ich odniesienia prawnoustrojowe i społeczne. Ambitne założenia wydawnictwa były niewątpliwie z punktu widzenia metodologicznego bardzo trafne. Niestety okazały się dosyć trudne w realizacji. Dopiero po upływie siedmiu lat od publikacji pierwszego tomu edycji, ukazał się kolejny, a w nim komentarze i wyjaśnienia odnoszące się do tekstu Ru-

<sup>1</sup> *Pravda Russkaja. Teksty*, pod red. akad. B. D. Grekova Moskwa—Leningrad 1940, t. 1, s. 506.

skiej Prawdy<sup>2</sup>. Następny tom, zawierający sudebniki z XV i XVI w., ujrzał światło dzienne dopiero w 1952 r.<sup>3</sup> W tym czasie zmieniła się częściowo koncepcja wydawnictwa i w tomie tym, obok tekstów, znalazły się także komentarze. Według tych nowych zasad opublikowano także Sobornoe ułożenie z 1649 r., które wydano w 1987 r.<sup>4</sup> Rok wcześniej ukazał się jednak tom zawierający teksty aktów prawnych z drugiej połowy XVI i pierwszej połowy wieku XVII, wydany zgodnie z założeniami pierwotnej koncepcji<sup>5</sup>. Komentarz do tej edycji przynosi omawiany w tym miejscu tom.

Wśród przepisów prawnych, których treść wyjaśniają J. G. Alekseev, A. I. Kopanew, P. B. Mjuller, N. E. Nosov, W. M. Panejach i K. N. Serbina znalazło się 345 aktów prawnych różnej rangi i różnego typu. Autorzy komentarza ustalają w swoich uwagach daty powstania poszczególnych przepisów, ich treść, okoliczności wydania oraz związki z sytuacją polityczną. Każdy z opublikowanych aktów prawnych opatrzone odrębnym komentarzem. W razie konieczności teksty te zaopatrzone w przypisy. Komentarze, podobnie jak publikowane wcześniej teksty aktów, uszeregowano chronologicznie. W wydawnictwie znalazły się akty prawne z okresu od 1550 r. do 1649 r. Czy jest to jednak zestaw zupełny, czy też tylko wybór, edytorzy nie informują.

Nie sposób w tym miejscu przeanalizować wszystkie komentarze. Wypada jednak zauważyć, że ich treść razi pewną deklaratywnością, a w wielu wypadkach brakiem stosownej rzeczowości. Nie sposób też w tym miejscu nie podzielić się refleksją, iż ambitnie pomyślane wydawnictwo ustępuje wiele późniejszym edycjom rosyjskich pomników prawa, w szczególności zaś edycji przygotowanej przez zespół C. J. Cistjakova<sup>6</sup>. Zakonodatelnye akty są jednak wydawnictwem mającym, jak można wnioskować, ambicję objęcia wszystkich aktów prawnych. Zamiaru tego można się jednak jedynie domyślać, ani w recenzowanym tomie bowiem, ani w żadnym z wcześniejszych kwestii tej nie sprecyzowano jasno i zdecydowanie. Nigdy też nie został określony zakres terytorialny edycji. Radzieccy, a wcześniej rosyjscy historycy prawa spoglądali prawie zawsze na pomniki prawa powstałe na ziemiach Rosji i Ukrainy jako na pewną całość. Można mieć jednak wątpliwości, czy taki punkt widzenia jest słuszny. Być może, należałoby problem ten rozpatrywać wychodząc od sytuacji prawnej w poszczególnych księstwach i tak zestawiać wydawane pomniki?

Wśród opublikowanych w omawianej edycji pomników prawa dość znaczna liczba dotyczy bezpośrednio Rzeczypospolitej. Poczesne miejsce wśród nich zajmują ukazy starające się położyć kres zbiegostwu chłopów na ziemi Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego (nr. 83, 135, 237, 238, 322). Kwestia ta nie została dotąd w należyty sposób omówiona w historiografii polskiej. Komentarz edytorów w tym przedmiocie należy uznać za zupełnie niezadowolający. Wiele publikowanych aktów dotyczy Smoleńska i ziemi smoleńskiej (nr. 64, 71, 73, 74, 127, 206, 211, 215, 230, 234, 241, 267, 299). Sytuacja mieszkańców tych ziem, mimo opublikowania ostatnio przez S. Dumina studiów poświęconych tym terenom, także zasługuje na większą uwagę. Interesujące są w szczególności akty odnoszące się do wymiany ludności między Rzeczypospolitą a Rosją. Zauważyć w końcu należy akty prawne dotyczące ludności

<sup>2</sup> *Pravda Russkaja. Komentarii*, pod red. akad. B. D. Grekova, Moskwa—Leningrad 1947, t. 2, s. 862.

<sup>3</sup> *Sudebniki XV—XVI vekov*, pod red. akad. B. D. Grekova, Moskwa—Leningrad 1952, s. 616.

<sup>4</sup> *Sobornoe ułożenie 1649 g.*, Leningrad 1987, s. 448.

<sup>5</sup> *Zakonodatel'nye akty russkogo gosudarstva vtoroj poloviny XVI—pervoj poloviny XVII v.*, pod red. N. E. Nosova, Leningrad 1986, s. 26.

<sup>6</sup> *Rossijskoe zakonodatel'stvo X—XX vekov. V devjati tomach pod obščej redakciej doktora juridiceskich nauk profesora C. J. Cistjakova t. 1*, Moskwa 1984.

tatarskiej, zamieszkującej graniczące z Wielkim Księstwem Litewskim ziemie Rosji (nr 38, 237, 238, 262).

Mimo dążenia do staranności i pełności edycji Autorzy komentarza opierają się wyłącznie na dorobku historiografii rosyjskiej i radzieckiej, chociaż można by przytoczyć prace polskie przedstawiające tło historyczne wielu z publikowanych aktów.

Od strony formalnej świadectwem staranności wydawnictwa są indeksy: osób, nazw geograficznych oraz indeks rzeczowy. Dopełnia edycję zestawienie komentowanych aktów oraz spis skrótów.

JACEK SOBCZAK (Poznań)

Antoni Mączak, *Der Staat als Unternehmen. Adel und Amtsträger in Polen und Europa in der frühen Neuzeit*, München 1989 (Schriften des historischen Kollegs, 10)

W prestiżowym wydawnictwie „Schriften des historischen Kollegs” ukazała się praca Antoniego Mączaka *Państwo jako przedsiębiorstwo — szlachta i urzędnicy w Polsce i Europie we wczesnych czasach nowożytnych*. Praca stanowi rozwinięcie wykładu, który Autor wygłosił w 1984 r. w Monachium.

Tematem wykładu jest Rzeczpospolita Obojga Narodów od XVI do XVIII w. Autor podejmuje się dowieść, że była ona wówczas całkowicie porównywalna z państwami i społeczeństwami Europy środkowej. Przeprowadzona analiza może okazać się pomocna także przy wyjaśnianiu nietypowo przebiegających procesów społecznych.

A. Mączak posługuje się określeniem państwa zaczerpniętym z prac historyków gospodarczych, szczególnie F. C. Lane'a, dla którego państwo jest przedsiębiorstwem sprzedającym ochronę i mającym wyłączne prawo stosowania przemocy. Lane'a — jak wiadomo — interesują koszty produkcyjne takiego przedsiębiorstwa, spodziewany zysk, konkurencja. Model ten zostaje jednak uzupełniony o kolejne zagadnienia, między innymi o to, „jak wielu ludzi, jakie grupy społeczne, kiedy, gdzie i jak długo mogą nazywać się właścicielami państwa”.

Zakres zdobyczy politycznych szlachty polskiej nie różnił się specjalnie — zdaniem Antoniego Mączaka — od wolności, którą cieszyła się szlachta innych krajów Europy. Liczne przywileje sprawiły, że szlachta polska uzyskała kosztem innych stanów daleko idącą wolność ekonomiczną i polityczną. Do przyszelego jej panowania przyczynił się sprawny system samorządowy. Administracja królewska funkcjonowała źle i była niedostatecznie rozwinięta. O przynależności do stanu szlacheckiego decydował, w przypadku nagany szlacheństwa, szlachecki sąd. Uszlachcenie było prerogatywą panującego. Nobilitowanych nie było jednak wielu: od końca wieku XVI do schyłku Rzeczypospolitej w XVIII w. uszlachcono nie więcej niż tysiąc osób. Słabość władzy króla podkreślały także dożywotnio sprawowane niektóre urzędy. Stąd przesłanki dla rozwoju absolutyzmu były w Polsce nikłe.

Powstające zbiurokratyzowane państwa absolutne tworzyły różne grupy elit pochodzące z arystokracji, patrycjatu, bogatego mieszczaństwa, stanu urzędniczego, a całą strukturę wieńczył władca. Rozwój Polski przebiegał inną drogą. Elita była homogeniczna, pojedyncze grupy elit stapiały się w jedną — magnaterię. Aby należeć do tej grupy trzeba było posiadać olbrzymi majątek ziemski oraz rozporządzać najwyższymi urzędami i godnościami.

Pod wpływem magnaterii dostawała się często drobna szlachta cząstkowa czy zagrodowa. Wśród klienteli było także miejsce dla tej szlachty, która miała auto-